

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін, факультет № 6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Філософія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 «Психологія» (практична психологія)

за темою: Некласична філософія XIX - XXI ст.ст.

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник:

Професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, доктор філософських наук, професор Шаповал Володимир Миколайович

Рецензенти:

Професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ХНУВД, доктор філософських наук, професор Тягло О. В.

Професор кафедри культурології і медіакомунікацій Харківської державної академії культури, доктор філософських наук, професор Панков Г.Д.

План лекції

1. Поняття і головні течії позитивістської філософії.
2. Марксизм як феномен соціально-економічної, політичної та філософської думки. Критика марксизму.
3. Філософський зміст психоаналізу.
4. Екзистенціалізм.

Текст лекції

1. Поняття і головні течії позитивістської філософії.

Коли Гегель розробляв свою “філософську науку”, то він зовсім не прагнув принизити значення власне філософії, яка залишалась господинею, вказуючи окремим науковим дисциплінам їх специфічне призначення у самопізнанні Абсолютного духу. Підкреслюючи науковість своєї системи, німецький філософ відзначав її обґрунтованість, логічну досконалість та достовірність: усе це вважалось притаманним саме високоякісному науковому теоретизуванню. Але гегелівська система виявилась вельми неприступною за формою і відчуженою за змістом від розвитку природознавства, котре завдяки своїм досягненням і успіхам у практичному “прикладанні” перестало схилятися перед колишньою господинею. Науковці й інженери, кількість і соціальна вага яких непинно зростала, мали потребу в своїй, спорідненій їх способу мислення та інтелектуальним запитам, філософській активності. Як відповідь на цей запит і виник позитивізм. Найвидатнішими фундаторами цього напрямку науково-філософської думки визнаються француз Огюст Конт (1798-1857) і англієць Герберт Спенсер (1820-1903).

“Перший позитивізм”

Кожна інновація мусить обґрунтовувати своє право на існування. Маючи це на меті, Конт сформулював перший закон позитивізму – *закон трьох стадій*.

...Кожна з наших головних концепцій послідовно проходить три різні теоретичні стани. Іншими словами, людський розум, за своєю природою в кожному з своїх досліджень користується послідовно трьома методами мислення, характер яких є відмінним і навіть супротивним іншим: спочатку методом теологічним, потім метафізичним, нарешті, позитивним. Звідси виникають три виключаючи одна одну філософії, або три загальні системи поглядів на сукупність явищ: перша з них є необхідний вихідний пункт людського розуму, третя – його сталий та остаточний стан, друга має слугувати лише перехідною сходинкою, вважав Конт.

Отже, виникнення позитивізму виглядає не тільки природним, але і необхідним моментом розвитку людського пізнання.

Загальною рисою перших двох стадій – теологічної і метафізичної – є

пошук якихось начал Всесвіту, фундаментальних сутностей на зразок чи то богів, чи то атомів, чи то ейдосів і т. ін. Через них мислителі різних епох прагнули пояснити світобудову, відповісти на запитання: чому світ саме такий, який він є? Проте жодне з об'єктивних начал не є даним безпосередньо, людина домислює їх за розмаїттям явищ своєї психіки. Тому – і тут виявляється спорідненість позитивізму новоєвропейському скептицизмові – людина не в змозі одержати остаточно достовірні відомості не тільки стосовно природи начал, а й стосовно самого їх існування. Навіщо ж вдаватися до даремних спекуляцій?! І Конт, а за ним і цілий ряд орієнтованих у дусі позитивізму мислителів, відкидає питання “*чому?*”, визнаючи єдиним предметом шукань позитивної думки питання “*як?*” (точніше, “як пов’язані між собою чуттєво дані природні явища?”).

“Справжній позитивний дух полягає головним чином у заміні вивчення перших або кінцевих причин явищ вивченням їх одвічних законів, іншими словами, – в заміні слова чому словом як”, – підкреслював О.Конт. Тому суттєвою рисою нової філософії і позитивного мислення взагалі є **феноменологічність**, тобто свідоме обмеження свого предмету рівнем явищ: сягати прихованих, можливо, за ними сутностей людському розумові не до снаги. Орієнтація на феноменологічність, в свою чергу, тягне інші важливі висновки, зокрема претензію позитивізму на **третю лінію у філософії**. Дійсно, коли однаково сумнівним виявляється і об'єктивно-ідеалістичне, і матеріалістичне розв’язання проблеми першоначал, слід взагалі відмовитись від спроб її: будь-яка відповідь тут має характер спекуляції, котру не можна перевірити.

На третій – позитивній – стадії розвитку пізнання набирає сили другий закон постійного підпорядковування уяви спостереженню. Інакше кажучи, науково-філософське знання завжди повинне обмежуватися описом спостережуваних явищ і їх узагальненням, у ньому немає місця умоглядним гіпотезам. Тому *припустимим є висувати лише такі гіпотези, котрі за своєю природою підлягають хоч більш або менш віддаленій, проте завжди до очевидності неминучій перевірці*, вважав Конт. Що ж до основоположень матеріалізму і об'єктивного ідеалізму, то вони не відповідають цій необхідній умові і тому мають бути виключені з системи позитивного знання.

Не важко побачити певну аналогію між законом підпорядковування уяви спостереженню і запереченням умоглядних гіпотез Ньютоном. Поряд з такою ретроспективною існує і важлива перспектива: з часом, уже в межах третьої хвили позитивізму, розглядуваний закон дістав конкретизації через принцип емпіричної верифікації, а потім – фальсифікації наукового знання.

Коли обмежити дію розглядуваного закону чи принципу лише природознавством і лише емпіричним, то він виглядає цілком доречним, якщо не тавтологічним. Але ж його розповсюдження на наукове знання в цілому сумнівне; екстраполяція його на філософію взагалі викликає заперечення. До обґрунтування цієї тези у постпозитивістській думці ще повернемося. Що ж до фундаторів позитивізму, то вони подібних висновків

не передбачали.

Визнаючи існування множини незвідних одна до одної наук – астрономії, фізики, хімії тощо, перші позитивісти вбачали предмет філософії не поза їх колом, а у тому, щоб систематизувати і узагальнити їх здобутки, надати їх сукупності певної єдності. *Наука являє собою знання, частково об'єднане, а філософія – знання, об'єднане цілком*, вважав Герберт Спенсер. Отже, різниця між філософією і наукою має не якісний, а лише кількісний характер, вона визначається мірою узагальнення і єдності. Більше того, коли знову згадати стару метафору “господиня – служниця”, то ситуація набуває інверсного порівняно з традиційним вигляду: позитивна філософія вже не є суверенною господинею, а слугує потребам корпусу конкретних наук. Її функції вичерпуються поданим нижче переліком.

- *Вивчати загальні наукові положення, з'ясовувати взаємовідношення і зв'язки наук одна з одною, маючи на меті компенсувати завелику спеціалізацію, створити **систему однорідної науки**.*

- *З'ясувати і впорядкувати закони логіки, якими керується мислення науковців.*

- *З'ясувати загальні шляхи пізнання, тобто розробити його методологічне підґрунтя.*

Отже, філософія втрачає незалежний статус і перетворюється на засіб здійснення переходу від нижчого до вищого стану наукового знання, можливо ще – в джерело норм його оформлення. Цю радикальну трансформацію, котра надає підставу розумінню позитивістської філософії як такої, що пориває з класичною традицією, можна зобразити наочною схемою.

Третій з головних законів позитивізму – *енциклопедичний* – визначав склад і структуру корпусу наук. У відповідності з ним Конт запропонував вичерпний перелік самостійних наук: *математика, фізика, хімія, фізіологія, соціальна фізика (соціологія), мораль*.

Контів поділ наукового знання спирався на досить слушні підстави: принципи переходу від простого до складного, від абстрактного до конкретного, від давнього до сучасного. Але навіть визнаючи історичну доречність і корисність, не важко побачити і його суттєві вади. Найголовніша з них полягає у беззастережній орієнтації на фізико-математичні науки. Хоч до переліку залучено соціологію (як *соціальну фізику!*) і мораль, але поза його межами залишаються суто гуманітарні науки, перш за все історія в усіх її різновидах. Випала з переліку і юриспруденція. Крім того, у наведеній структурі відсутня логіка, значення якої мислитель применшував, гадаючи, що вона зводиться до математики.

Зразком науки для засновника позитивізму виступає *математизоване природознавство*. Його методи і засоби екстрапольовані на суспільні, гуманітарні та юридичні науки, якісні особливості яких не враховані. Це визначило певну обмеженість позитивістського підходу і викликало жорстку його критику з боку інших філософських течій.

Вже Герберт Спенсер суттєво модифікував запропоноване Контом структурування. На його думку, до *абстрактних наук* належать ті, що вивчають форми, у яких явища постають перед суб'єктом пізнання. Інші два види спрямовані на самі явища. Вони відрізняються кількісно – мірою абстрагування, наприклад через використання математики.

За Спенсером, закон еволюції управляє усіма без виключення явищами природи, тому він виявляється тим провідним методологічним принципом, слідування котрому забезпечує сходження до *єдиної, однорідної системи знань*. Тільки вивчаючи предмет у процесі його виникнення, існування і виходу в небуття, тільки беручи до уваги всю його історію можна розраховувати на вірне досягнення чи то природи планетарної системи, чи то живої істоти, чи то соціальних інституцій.

У чому ж полягає сутність еволюційного процесу? *“Еволюція, – вчив англійський позитивіст, – це інтеграція речовини, котра супроводжується розсіюванням руху, вона переводить речовину з стану невизначеності, позбавлення зв'язків і однорідності до стану визначеної, доладної багатоманітності, а також перетворює той рух, що зберігається речовиною”*.

Аналіз цієї сентенції запропонували сучасні російські фахівці А.Ф.Зотов і Ю.К.Мельвіль. Вони відмічають, по-перше, що еволюція являє собою перехід від відсутності зв'язків до їх утворення, це є інтеграція речовини розглядуваного об'єкту. Прикладом тут може бути виникнення хмари з окремих частинок пари, хімічної речовини через з'єднання вихідних компонентів тощо.

По-друге, еволюція включає в себе перехід від однорідного до різноманітного, тобто диференціацію. У такий спосіб, наприклад з первісної хмари пилу виникають окремі небесні тіла, у живому ембріоні формуються спеціалізовані органи і т.ін.

По-третє, еволюція полягає у зростанні ладу, порядку, в переході від невизначеності до визначеності: це відрізняє її від *розкладу*.

Прокламуючи універсальний характер еволюції, Спенсер прагнув утвердити як загальнозначущу описану її модель. Чи є така спроба беззаперечною? Можна побачити, що мислитель акцентував свою увагу на *плавному* перерозподілі наявної речовини і руху. Таке уявлення, вважають фахівці, не передбачає виникнення чогось якісно нового, воно обмежене припущенням тільки кількісних змін. Еволюційні погляди такого ґатунку одержали назву “плоских”. Нарешті, у повній згоді з фундаментальною ідеєю позитивізму, модель Спенсера уникає питання про сутність і джерела розвитку, задовольняючись його описом.

Характерною рисою концепції Спенсера є те, що еволюція має певну межу: нею виявляється *рівновага системи*, коли усі внутрішні її сили, спрямовані у протилежних напрямках, досягають взаємної компенсації. Але рівновагою процес не завершується, за цим станом рано чи пізно настає *розклад*. Звичайно він спричиняється дією зовнішніх сил. Вони існують постійно, але до деструктивного наслідку призводять тоді, коли стала

рівновага знаменує собою початок одряхління системи. Проте і стан розкладу не слід вважати остаточним та безповоротним у масштабах як окремої системи, так і Всесвіту взагалі. Оскільки *“кількість руху, а рівно і кількість матерії є незмінною”*, слід визнати одвічне чергування періодів еволюції та розкладу. Інакше кажучи, Спенсер відновив давню *ідею коловороту* в історії світу.

Концепція Спенсера, як вже було підкреслено, претендувала на охоплення найширшого спектру явищ – від найпростіших до найскладніших, включаючи і явища людського буття. Розповсюдження ідеї еволюції на соціальні феномени добре гармонувало з проведенням англійським позитивістом певної аналогії між структурно-функціональними ознаками соціуму та живого тіла. Тому Спенсера визнають ще й фундатором *органічної школи* у соціології.

Проведення аналогії між біологічним і соціальним слугувала у Спенсера цілком конкретній меті – обґрунтувати і увічнити класову структуру капіталістичного суспільства. Клас капіталістів-управлінців за таких підстав існувати просто повинен, адже він є необхідним аналогом нервово-руховому апарату живої істоти. Робітничий клас є подібним до органів, що забезпечують її живлення і т. ін. Звідси не важко дійти, по-перше, негативної оцінки загострення класових суперечностей та перспектив революційних струсів: вони є порушенням стану рівноваги і тому – проявом *“хвороби”*, якої слід уникати. По-друге, у живому організмі все розвивається плавно і без штучного примусу. Так має бути і в здоровому соціумі. У такому зв'язку Спенсер, наприклад, неодноразово наголошував: *конституції не створюються, а зростають самі*. Цю думку в марксистсько-ленінській традиції витлумачують як апологетику буржуазного ладу, спрямовану на заперечення його перетворення через соціалістичну революцію, яка йде, так би мовити, всупереч поступовій еволюції соціального організму. Мабуть, це дійсно апологетика, проте сьогодні зрозуміло, що вона не була безпідставною. Справді, історія XIX-XX століть, особливо останніх десятиріч, вчить: революційна ідеологія пролетаріату перебільшувала власне значення, применшуючи водночас потенціал еволюційного самовдосконалення капіталістичного суспільства.

Виток соціальної доктрини позитивізму здається цілком зрозумілим. Адже більшість науково-технічної інтелігенції як її *“замовника”* і носія походила або була тісно пов'язана з буржуазією, стратегічний інтерес котрої полягав у плавному розвитку капіталістичного ладу. Слід визнати, що ця апологетика, зокрема у ліберальній версії, якої тримався і Г.Спенсер, принаймні частково витримала перевірку часом.

Погляд на суспільство як аналог живого організму поєднувались у Спенсера з визнанням ліберальної, а не тоталітаристської ідеології, чого можна було б очікувати. *Ніколи не слід добробут громадян, вважав він, приносити в жертву якимсь уявним благам держави. Навпаки, держава має існувати для забезпечення добробуту громадян.*

Хоч *“перший позитивізм”* прагнув вийти за межі класичної філософії і

до певної міри досяг своєї мети, проте не визнавати його особливим спадкоємцем новоєвропейського емпіризму і скептицизму було б помилковим. Саме ці джерела визначили такі характерні риси позитивістської філософії як *феноменологічність*, намір стати вище за *дилему “матеріалізм – ідеалізм”* і т. ін. Що ж до вмісту, то вона у головному вичерпувалась систематизацією здобутків механістичної парадигми Галілея-Ньютона, збагаченої ідеєю “плоскої” еволюції, та розробкою логіки і методології емпіричного пізнання.

“Другий позитивізм”

З середини XIX століття насунула криза механістичного світогляду. Вона була пов'язана, перш за все, з експериментальними дослідженнями явищ електрики і магнетизму Майклом Фарадеєм (1791-1867), а потім – зі створенням теорії електромагнетизму Джеймсом Клерком Максвелом (1831-1879). Перший з них близько 1845 р. виробив і висловив радикальну концептуальну інновацію – поняття *поля*, а другий у період між 1860 і 1865 роком знайшов математичні рівняння, котрі описували єдине *електромагнітне поле*. І хоча той же Максвел довгий час намагався дати електромагнетизму суто механістичне тлумачення, необхідність суттєвих змін у природознавстві стала очевидною. Вони торкнулись не тільки власно переходу у фізиці від механічних до електромагнітних моделей чи понять. Оскільки механістична парадигма за своїм змістом і формою довгий час правила за ідеал науковості, остільки осягнення необхідності відмови від неї викликало у науковому співтоваристві глибокий шок. Актуалізувалась фундаментальна проблематика теорії пізнання, загострилась опозиція “реалізм – скептицизм”.

Не встигли природознавці призвичаїтися до уявлень і понять електромагнетизму, як сталася ціла низка подій, що поглибила кризову ситуацію у фізиці та науковому світогляді взагалі: певним їх символом став “великий революціонер радій”.

Що ж трапилось? Внаслідок відкриття субатомних частинок – електронів, рентгенівських променів, явища радіоактивності і т.ін. під сумнів були поставлені не окремі результати чи теорії, а фундаментальні, загальні навіть для механіки і електромагнетизму основоположення фізичної науки: *відбулося*, як красномовно висловився один з провідних природознавців того часу Анрі Пуанкаре, *загальне розгромлення принципів*. До числа основоположень, що були піддані сумніву, належали наступні.

1. Принцип збереження енергії.
2. Принцип Карно, або принцип розсіювання енергії.
3. Принцип Ньютона, або принцип рівності дії і протидії.
4. Принцип відносності, за яким закони фізичних явищ мають залишатися одними й тими ж як для нерухомого спостерігача, так і для спостерігача, котрий рухається рівномірно і поступально відносно до першого.
5. Принцип збереження маси, або принцип Лавуазьє.

6. Принцип найменшої дії.

Зараз навряд чи доречно з'ясовувати підстави і наслідки теоретико-фізичної критики цієї системи принципів взагалі та її складових зокрема: достатній матеріал легко знайти у численних джерелах з історії фізики. У філософському ж плані варто зауважити: піддавання сумніву фундаментальних положень, які вважались перед тим абсолютною істиною, вкрай загостило гносеологічну тематику, перш за все, у царині природознавства. Актуалізувалась низка питань: співвідношення тверджень, що за різних часів приймалися за істину; співвідношення емпірії і активності розуму у пошуках істини; зіставлення логіки та інтуїції тощо. Ці питання знайшли відбиття і в філософії позитивізму, визначивши спрямованість його “другої хвилі”. Інакше кажучи, “другий позитивізм” мав переважно не натурфілософське, а теоретико-пізнавальне забарвлення.

“Третій позитивізм”, або неопозитивізм

“*Третя хвиля*” позитивізму або **неопозитивізм** є закономірним етапом еволюції фундаментального напрямку науково-філософської думки, стимульованої розробкою логіко-математичних і природознавчих проблем. Центрами його генези у 20-х роках ХХ століття виявились Австрія (Віденський гурток, до якого, зокрема, входили Моріц Шлік (1882-1936), Рудольф Карнап (1891-1970)), Англія (Людвіг Вітгенштейн (1889-1951), Бертран Рассел (1872-1970) та ін.) і Польща (Львівсько-Варшавська школа, яку репрезентують Альфред Тарський (1902-1984), Ян Лукасевич (1878-1956) та ін.). Отже, це було явище інтернаціональної людської думки, котре з часом набрало сили не тільки у Старому, а і у Новому світі. Хоча сьогодні неопозитивізм втратив провідні позиції в філософії науки, але, поступово модернізуючись, він ще має досить значну кількість прихильників. Це є “жива” гілка філософствування, що ускладнює її аналіз і оцінку.

Підґрунтям чергового переображення позитивізму слід вважати подальше поглиблення математизації природознавства. Але специфіка ситуації залишиться незрозумілою, коли не взяти до уваги, що наприкінці ХІХ ст. сама математика, вірніше її основи, зазнала радикальної ревізії. Цьому сприяв принциповий прогрес формальної логіки, який породив надію на вичерпну **логізацію** математичного знання. У виробленні відповідної **програми логіцизму** провідну роль відіграв науковець з Німеччини Готлоб Фреге (1848-1925). Маючи на меті зведення математики до логізованої системи і спираючись на розробку розширеного числення предикатів, він спробував формалізувати арифметику. Надалі Фундаментальне значення мала праця британців Б.Рассела і А.Н.Уайтхеда “Principia mathematica” (1910-1913). Ці дослідники вважали, що адекватною формою наукового знання взагалі має бути упорядкована, перебудована на підставі точних норм логіки сукупність фактів і законів. Але спроба Рассела-Уайтхеда редукувати математику до логіки не була вдалою, оскільки виявила неможливість виведення з чисто логічних аксіом існування важливого для математики поняття нескінченних множин.

У позитивізмі “третьої хвилі” ясно простежуються пошуки відповіді на питання, висунуте ще за часів Ернста Маха. Насправді, цей мислитель вважав за дороговказ розбудови наукового знання принцип “економії”, який виявився вразливим для критики. Неопозитивізм спробував здолати досить проблематичну біологічно-орієнтовану інтуїцію попередників, висунувши на роль довершеного органону науки вдосконалену формальну логіку, точніше її новий різновид – логіку математичну. Твердження необхідності змін у органоні пізнання доповнювалось переглядом предмету позитивістської думки. З часом Карл Поппер описав зміни, що сталися, у такий спосіб.

Настав час, коли багато хто з філософів відчув, що “новий метод ідей”, запропонований Локком, Берклі та Юмом, тобто психологічний чи, скоріше, псевдопсихологічний метод аналізу наших ідей і їх чуттєвого походження слід замінити більш об’єктивним методом, менше пов’язаним з біологічними факторами. Ці філософи дійшли висновку, що замість “ідей”, “образів” і “понять” слід аналізувати слова, їх значення і способи використання, замість “думок”, “гадок” та “поглядів” – судження, висловлювання і міркування. Я визнаю, резюмує Поппер, що ця заміна локківського “нового методу ідей” на “новий метод слів” була беззаперечним поступом і свого часу вона була нагальною потребою.

Отже, поступ філософії науки розгортався від **систематизації** Контом і Спенсером **змістовних здобутків природознавства** – через **гносеологічні шукання** Маха або Дюгема – до **логічних** та **мовних студій** неопозитивістів. Органон цієї гілки науково-філософських досліджень було спрямовано на опанування науковими знаннями, зафіксованими у мовних системах, через виявлення значень елементарних складових мови і **обрахування значень** складних виразів як функцій зв’язаних елементарних одиниць. Тому “третій позитивізм” часто називають **“філософією мови”**.

Нові орієнтири розвитку філософії науки було проголошено наприкінці 50-х рр. XX століття, зокрема Карлом Поппером.

Філософи-аналітики вважають: або взагалі не існує філософських проблем, або вони виявляються проблемами лінгвістичного застосування чи значення слів. Я ж, навпаки, обґрунтовував свої новації Поппер, вважаю, що існує принаймні одна філософська проблема, цікава для кожної мислячої людини. Це проблема космології – проблема осягнення світу, включаючи і нас самих (і наше знання) як частини цього світу. Вся наука космологічна, і для мене значення філософії, не менш ніж науки, полягає у тому її внеску, яким вона збагачує розробку космології. Зрозуміло, що аналіз функцій нашої мови є важливою частиною цих досліджень, але гадка, за з якою усі наші проблеми тлумачаться лише як лінгвістичні головоломки, помилкова, вважає Поппер.

Наведений фрагмент не залишає сумніву щодо визнання мислителем незалежного статусу філософії і важливої ролі її метафізичної складової в осягненні Всесвіту, у спробах розв’язати **“загадки світу, в якому ми живемо, і загадки людського знання про цей світ”**.

Якщо “*повернення метафізики*” – перша характерна ознака постпозитивістського етапу філософії науки, то звернення до дослідження розвитку або *зростання наукового знання* виявляється тут другою. У чому полягає її сутність і як вона пов’язана з ідеєю відновлення метафізики?

Здоровому глузду і поширеній реалістичній традиції пасує модель процесу зростання наукового знання як послідовного розгадування “таємниць природи”, що накопичує суму обмежених відносних істин і наближає її до повного, точного та універсально абсолюту. Що ж до Поппера, то він тримається іншої думки.

Ми маємо право сказати, стверджував він, що найвагоміший внесок у розвиток наукового знання, який здатна зробити теорія, складається з нових проблем, котрих вона доходить. Саме тому ми розуміємо зростання знання як процес, що завжди починається з проблем та завжди закінчується проблемами, глибина котрих зростає, і характеризується здатністю висування нових проблем, кількість яких збільшується.

Не важко зрозуміти, що у такий спосіб Поппер уявляє зростання наукового знання як рух від менш правдоподібного знання до знання більш правдоподібного, але досягнення абсолюту або навіть “зерняток” абсолютної істини зі всезагальним статусом мислитель ясно заперечує. Маючи на меті пояснити свою думку, Поппер наводить таку аналогію.

Статус істини в її об’єктивному розумінні і її роль у пізнанні слід порівняти з верхівкою гори, яка майже постійно прихована у хмарах. Альпініст, що прагне дістати цієї верхівки, не лише стикається з труднощами на своєму шляху, але й не в змозі навіть довідатись, чи дістав він її, адже через густу завісу хмар йому не до снаги відрізнити головну верхівку від другорядних. Проте це не впливає на об’єктивне існування головної верхівки. І коли альпініст каже: “Я маю певні сумніви стосовно того, чи дістав я головної верхівки”, – у такий спосіб він визнає її об’єктивне існування. Адже припущення помилки або сумніву не можливе без ідеї об’єктивної істини, котру ми можемо і не досягти. Отже, ми шукаємо істину, але не маємо змоги ідентифікувати її; у нас немає критерію істини, хоча є критерій просування до неї, резюмує Поппер. У такий спосіб мислитель дистанціюється не лише від наївного реалізму, але й від чистого скептицизму, який відкидав не тільки досяжність абсолютної істини, а і можливість просування до неї.

Далі слід відзначити думку Поппера відносно неможливості доведення істинності універсальних наукових суджень. Тому сталими в науці залишаються не позитивні, а негативні результати. А непогрішимість науки, яка не може обійтися без позитивних тверджень, це “*благодущі бажання*”. “*Наука є погрішимою, адже наука – справа рук людини*”, так Поппер висловив кредо розвиненої ним концепції *фалібілізму* (з англійської fallibility – здатність бути хибою).

Хоч істину, за Поппером, і не схопиш, але шукати її цілком доречно. Що ж має правити тут за дороговкази? У такому зв’язку було сформульовано правило: науковець має будувати теорію, котра за своїм позитивним змістом,

тобто за кількістю логічних наслідків, перевершувала б попередню, а за кількістю невдалих передбачень – поступалась їй. Отже, знання зростає через перехід від правдоподібних до більш правдоподібних наукових систем. Поппер розвинув свою позицію, запропонувавши *“три вимоги до знання, що зростає”*.

Перша з них полягає в тому, що нова теорія має виходити з простої, плідної і об'єднуючої ідеї стосовно певного зв'язку або відношення, котре існує поміж раніше не пов'язаними речами (наприклад, між інертною та гравітаційною масами), або “теоретичними сутностями” (наприклад, між “полями” і “частинками”).

За другою вимогою, нова теорія має бути такою, що перевіряється незалежно. Це означає, що окрім пояснення усіх фактів, для пояснення яких її було створено, вона повинна мати нові наслідки, які можна перевірити (найкраще – наслідки нового роду).

Наведені вимоги є формальними, оскільки їх виконання або невиконання з'ясовується через логічне порівняння старої і нової теорії. На відміну від них третя вимога пов'язана з емпіричною перевіркою новації: теорія має витримувати певні нові та суворі перевірки. Зрозуміло, що ми стикаємося тут з вимогою не теоретичного, а емпіричного успіху.

Карл Поппер у 50-х – 60-х роках послідовно опонував неопозитивізму. Опозиція полягає, перш за все, у новому розумінні завдань дослідження наукового знання: воно виходить з того, що філософсько-методологічний аналіз науки слід спрямувати на дослідження процесів зростання знання, виявлення критеріїв прогресивних змін. Такий підхід відкриває перспективу розгляду наукового знання як цілісної системи, здатної до саморозвитку і самовдосконалення. Але необхідною умовою саморозвитку системи є її **відкритість**, тобто взаємодія з оточуючим середовищем. Чи знаходимо ми у Поппера міркування з цього приводу?

З метою виробити наочну модель еволюції науки, уявимо собі різноманітні ідеї і гіпотези у вигляді частинок, що у змуленому стані знаходяться у рідині. Тоді, розвиває аналогію Поппер, *наука, що підтверджується, являє собою частинки, котрі випали в осадок на дно посудини: вони нашаровуються за рівнями (загальності). Товща осаду зростає пропорційно зростанню окремих шарів, і кожен новий шар відповідає більш загальній теорії. Внаслідок цього процесу ті ідеї, котрі спочатку плавали у вищих метафізичних сферах, спостигаються інколи зростаючою наукою, контактують та осідають в ній. Прикладами таких були атомізм, ідея єдиного фізичного “принципу” або першого начала (з якого народжується усе інше), давня корпускулярна теорія світла, теорія електричного флюїду (яку відроджено у вигляді гіпотези електронного газу завдяки вивченню явища провідності металів). Усі ці метафізичні ідеї і поняття, резюмує філософ, допомогли впорядкувати картину світу, а у кількох випадках вони, здається, навіть забезпечували успішні передбачення. Але, додає він далі, ідеї такого татунку набувають статусу наукових лише після того, як вони подаються у формі, що забезпечує можливість*

фальсифікації.

У такий спосіб Поппер підкреслює не тільки постійну взаємодію науки з філософією, а й наявність між ними певної **демаркаційної лінії** (межі), яка визначається можливістю фальсифікації наукових висновків.

Філософія, зокрема її метафізична складова, виявляється тим поживним середовищем наукового знання, котре дозволяє йому зростати та самовпорядковуватися. Так, зокрема, долається позитивістське протиставлення метафізики і науки, здійснюється крок до їх нового плідного альянсу.

2. Марксизм як феномен соціально-економічної, політичної та філософської думки. Критика марксизму.

В історії світової думки і революційної практики доробок Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, їх послідовників відіграв – та й дотепер відіграє – вагомий роль.

Марксизм – це теоретично досить довершена і практично дієва система філософських, економічних та суспільно-політичних поглядів, ідеологія пролетаріату, що в основному склалася у першій половині XIX століття. Наприкінці XIX – на початку XX століття марксизм розпався на низку похідних вчень. На теренах колишньої Російської імперії найбільшого розповсюдження і впливу набула лєнінська версія марксизму, яку пізніше, вже за часів СРСР, стали називати **марксизмом-лєнінізмом**.

В Україні з кінця 80-х років XX століття ставлення до марксизму взагалі і його філософської складової зокрема у масі змінилося з безумовного прийняття на різноманітну критику, інколи навіть у дусі “дурного заперечення”. Проте просто ігнорувати чи відкидати марксизм зовсім було б помилкою – як з огляду на історію, так і у визначенні перспектив подальшого розвитку людства, в тому числі і нашої країни.

Джерела марксизму

Формування марксизму було не швидкоплинним актом, а доволі тривалим процесом, що мав свої етапи, поворотні моменти. Німецька академічна філософія того часу будувала світогляд і відношення до світу у гегелівському дусі. Проте методологія Гегеля, яка була доведена його послідовниками до рівня закам’янілої схеми чи трафарету, не відповідала революційно-демократичним настроям Маркса і Енгельса. Досить швидко виникли сумніви у її відповідності наявним реаліям. З цієї причини треба було дати критичну оцінку системи філософії Гегеля. Перегляд гегелівської спадщини відбувався з огляду на проблему відношення філософії до реальності і практичної діяльності людини. У цьому, а також у виробленні власного світогляду Маркс і Енгельс пережили матеріалістичний вплив свого співвітчизника Людвіга Фейєрбаха (1804-1872).

Першою працею, у якій Маркс спробував розв’язати зазначені задачі, був критичний аналіз гегелівської філософії права. І це не випадково, бо саме

у “Філософії права” Гегель безпосередньої торкався німецької реальності, що заслуговувала, на думку Маркса, на засудження як з політичного, так і економічного боку. На низці прикладів Маркс показує загальну хибність гегелівської методології: *“Відмінності і їх дійсність розглядаються як розвиток ідеї, як її результат, в той час як навпаки, сама ідея повинна бути виведена із дійсних відмінностей”*. Особливий прорахунок гегелівської державно-правової концепції Маркс вбачав у виправданні абсолютної монархії. Саме у цьому моменті зосередилось насильство спекулятивної логіки над логікою реальності, оскільки корелятом громадянського суспільства, де панують приватна власність і приватні інтереси, абсолютна монархія бути не могла.

У центрі уваги Маркса ті розділи “Філософії права”, які стосуються співвідношення сім’ї, громадянського суспільства і держави. Перші два Гегель розглядає як сфери поняття держави, додаючи, що питання про те, яким було історичне походження держави, з яких причин вона з’явилась, не має жодного відношення до ідеї держави: *“Філософський розгляд повинен займатись лише мислимим поняттям, ідеєю держави”*. Натомість Маркс рішуче відкинув гегелівський підхід, оскільки вбачає тут логічний містицизм, через який *“ідея перетворюється у самостійний суб’єкт, а дійсне відношення сім’ї і громадянського суспільства до держави перетворюється на уявну внутрішню діяльність ідеї. В дійсності сім’я і громадянське суспільство складають передумови держави, саме вони є насправді діяльними; у спекулятивній же мисленні все це ставиться на голову”*. За Марксом, сім’я і громадянське суспільство в процесі саморозвитку самі себе перетворюють у державу; вони – рушійна сила, зовсім не ідея відокремлює їх від себе. Перехід від сім’ї і громадянського суспільства до держави будується, не виходячи з сутності перших, і не з особливої сутності держави, а з загальною співвідношення категорій необхідності і свободи. І тут Маркс робить досить важливий узагальнюючий висновок.

Це той самий перехід, що Гегель проробляє у логіці з сфери сутності у сферу поняття. Той же перехід проробляється і у натурфілософії – у вигляді переходу від неорганічної природи у живу природу. Завжди одні й ті ж категорії надають душу то одним, то другим сферам. Все зводиться до того, щоб підшукати конкретним визначенням відповідні абстрактні визначення.

Цей висновок торкається самої серцевини гегелівської методології. Наскрізним принципом Гегеля є певна сторонність до реальності, і його філософія права – то не філософія політико-правової реальності, а накладання тієї ж самої “діамантової сітки” категорій, якою можна викрити розумність ідеї права, оскільки філософія займається ідеями, а не реальністю як такою. Претензії до Гегеля були б безпідставними, якби він дійсно залишався на своєму філософському Олімпі і не занурювався час від часу у емпіричну реальність, вчиняючи насильство над історією, заганняючи непокірні факти у прокрустове ложе своєї логічної схеми. Логічний каркас, пристосований до чергової предметної сфери, обростав “тілесністю”, набував

чергового титулу “філософії чогось”, але навряд чи цей каркас можна було вважати логікою самої реальності. Тому Маркс і говорить, що *Гегель надає своїй логіці політичне тіло, та не дає логіки політичного тіла*. У критичному запалі Маркс не дуже поціновує корисність гегелівської логіки, її універсалізм як певної матриці мислення. Він орієнтується на схоплення “*специфічної логіки специфічного предмету*”, а не на прагнення в усьому і скрізь шукати тільки визначення попередньо знайденого логічного поняття.

Рукопис, присвячений критиці гегелівської філософії права, не був оприлюднений за життя Маркса. У 1844 році світ побачив лише вступ до цієї роботи. У ньому критиці надаються більш широкі повноваження, йдеться про “*заперечення існуючої філософії, філософії як філософії*”. Відкидання німецької філософії щільно пов’язується з практичною боротьбою проти німецької реальності, теоретичним виразом якої саме й була та філософія. “*Зброя критики, – підкреслює Маркс, – звичайно, не може замінити критику зброєю, матеріальна сила повинна бути скинута теж матеріальною силою; та і теорія стає матеріальною силою, як тільки вона оволодіває масами*”. Теорія, про яку йдеться, то буде нова філософія, що не стоятиме над дійсністю і не буде містифікацією останньої. Її критична сила відповідає радикальному класові, котрий виростає з існуючого суспільства, цей клас – пролетаріат і “*подібно до того, як філософія знаходить у пролетаріаті свою матеріальну зброю, так і пролетаріат знаходить у філософії свою духовну зброю*”. Що то за нова філософія, про яку говорить Маркс? На той час він мав на увазі філософські новації Л.Фейєрбаха.

Основоположники марксизму високо цінували заслугу Фейєрбаха у зриванні теологічної маски з гегелівської філософії і в утвердженні **антропологічного матеріалізму**, хоча через декілька років вони відійшли і від Фейєрбаха.

У своїх роботах “Попередні тези до реформи філософії” (1842) і “Основні положення філософії майбутнього” (1843) Фейєрбах пояснює принципову протилежність своєї позиції усій спекулятивній філософії від Спінози до младогегельянців. Логіку Гегеля він ототожнює з теологією. Як теологія, так і логіка подвоюють світ, тільки перша відчужує сутність людини і виносить її за межі людини, перетворюючи у потойбічне божество, а логіка відриває людину від природи і виносить за межі людини її мислення, перетворюючи це мислення у якийсь самостійний дух: “*Сутність теології є трансцендентна сутність, що винесена за межі людини; сутність гегелівської логіки є трансцендентне мислення, людське мислення, що винесене за межі людини*”. Як в “умі” бога усе існує у вигляді його задуму, плану, який потім утілюється на землі, так і в філософії Гегеля абстрактним категоріям логіки (якість, кількість, міра, сутність, хімізм, механізм, організм тощо) відповідає і щось конкретне, тільки все подається спочатку як предмет логіки, а потім знову ж таки як предмет філософії природи і філософії духу. Шлях, що ним пішла спекулятивна філософія, цілком хибний, вважає Фейєрбах. Систему категорій, яку породила абстрагуюча здатність людської думки, перетворено у самостійну силу і покладено у вихідний принцип

філософії, тому шлях від абстрактного до конкретного, від ідеального до реального – то спотворений шлях. Хід розвитку філософії слід повернути на природний напрямок, коли люди спочатку чуттєво взаємодіють зі світом, а потім мислять його: *“До того, як ти помислиш якість, ти відчуваєш цю якість. Мисленню передуює страждання”*. Людина, як мисляча істота, спочатку всією своєю чуттєвістю пов’язана з природою. Природа є основа людини, вона ж і те буття, з якого бере витік мислення. Мислення не слід відривати від цілісної людини, щоб протиставляти потім як абстракцію природі і тій же людині. Нова філософія, котру декларує Фейєрбах, *“перетворює людину, включно з природою, як базисом людини, у єдиний універсальний і вищий предмет філософії”*. Фактично нова філософія повинна стати вченням про людину, **антропологією**. До того ж це буде наука не про поодинокую людську індивідуальність, а про людину в сукупності її співвідношень з іншими людьми, і *істинна діалектика*, говорить Фейєрбах, *не може бути монологом одинокого мислителя з самим собою, вона є діалогом між Я і Ти*.

Усі ці положення Фейєрбаха дуже високо цінує Маркс і використовує у критиці гегелівської філософії, що викладена у *“Економічно-філософських рукописах 1844 року”*. У заснуванні істинного матеріалізму і реальної науки, а також у доведенні того, що гегелівська філософія є не що інше як висловлена думками і логічно систематизована релігія, певний спосіб існування відчуження людської сутності, Маркс вбачав великий подвиг Фейєрбаха. Категорія *відчуження* стає центральною у розглядуваному творі Маркса, він її використовує для політико-економічного аналізу суспільства і для оцінки гегелівської філософії.

Феномен відчуження має декілька аспектів. Один із них – це проста фіксація *опредмечування* людської праці, коли живі, осмислені трудові операції робітника втілюються у деякий предмет. Інший аспект, це коли предметний світ, створений людиною, протистоїть їй як якась чужа, могутня сила. Накопичений предметний світ, відірваний від свого творця, складає *приватну власність*. Наслідком приватної власності є відчуження людини від людини; система відносин, що склалась на базі приватної власності, протистоїть людям як ворожа сила і відображується у головах політекономів і філософів у містифікованій формі. Маркс цінує Гегеля за те, що він стоїть на точці зору сучасної йому політичної економії і розглядає працю як сутність людини. Однак Гегель визнає тільки один вид праці як істинно людський – абстрактно-духовний. Таким чином, Гегель визнає за сутність праці те, що складає сутність його філософії: самовідчуження людини, що усвідомила себе.

У межах категорії відчуження Маркс відмічає позитивні моменти гегелівської діалектики. Одним із них є ідея про *присвоювання* предметного світу шляхом *зняття* його *відчуження*. Інтерпретацію цієї ідеї Маркс робить у тому напрямку, що зняття відчуження може означати зняття приватної власності і встановлення практичного гуманізму, тобто *комунізму*. Іншим позитивним моментом є те, що Гегель у своїй спекулятивній логіці надав

поняттям, як формам мислення, характер цілісності. Загальна ж оцінка Марксом гегелівської філософії відверто критична: вона є перевернуте, *поставлене на голову* відображення дійсності.

Сутність матеріалістичного розуміння історії

1844 рік був багато в чомусь рубіжним для Маркса і Енгельса. Незалежно один від одного прийшовши до схожих висновків відносно оцінки німецької філософії, шляхів подальшого розвитку суспільства, вони домовляються про спільну розробку теоретичних питань і критику претензійних спадкоємців гегелівської філософії. Наступні три роки були надзвичайно плідними для основоположників марксизму у сенсі удосконалення власного світогляду і “розрахунків” з традиціями минулої філософії. В цей час були написані такі твори, як “Святе сімейство”, “Німецька ідеологія”, “Злиденність філософії”, “Тези про Фейєрбаха”. Слід зауважити, що вони носили гостро полемічний характер і власні позитивні думки висловлювалися в контексті критики опонентів. Сама по собі стилістична легкість, часом жартівливість критики свідчить про методологічну зрілість і світоглядну переконаність Маркса і Енгельса.

Безпосереднім об’єктом критики були чи то німецькі младогегелянці, чи то французький економіст і соціолог П.Прудон, але справжнім об’єктом атаки був духовний батько цих течій – Гегель. У системі Гегеля основоположники марксизму вбачали три елементи: ***спінозівську субстанцію, фіхтевську самосвідомість*** і власне гегелівську новацію – ***абсолютний дух як єдність двох перших***. Перший елемент є метафізично переодягнена і відірвана від людини природа, другий – відірваний від природи дух, а третій – метафізично переодягнена єдність двох попередніх, справжня людина і людський рід. Младогегелянці пристосовували то перший, то другий елемент гегелівської системи, доводили їх до крайностей, але не покидали меж цієї системи, оскільки не торкалися третього. Тільки Фейєрбах справді довершив і скритикував Гегеля, виходячи з його власного елемента. Він у той же час змалював підходи до загальної критики не тільки гегелівської спекулятивної філософії, а і всякої метафізики. Фейєрбах довершив і критику релігії.

Маркс і Енгельс визнали, однак, що у послідовному розвитку європейської філософії, коли метафізика однієї епохи відкидалась метафізикою іншої, Гегель посідає видатне місце, адже йому вдалося геніально поєднати німецьку філософію XIX ст. з усією метафізикою, починаючи з XVII ст. Гегелівська робота побічно підготувала останній етап перед “ліквідацією” будь-якої метафізики і спекулятивної філософії.

На сторінках “Святого сімейства” можна знайти конспективну оцінку не лише Гегеля і Фейєрбаха, а фактично всієї новоєвропейської філософії. Тим самим визначається коріння ***матеріалістичної лінії***, до якої прямували Маркс і Енгельс, спираючись на Фейєрбаха. Їх короткі, ємні оцінки напрямків матеріалізму, його зв’язків з дослідним природознавством і екстраполяцій у соціальну сферу свідчать про досконале вивчення

філософської спадщини. Історію французького і англійського матеріалізму XVIII століття вони пов'язали з першим комуністичними вченнями XIX століття. Маркс і Енгельс звертають увагу на ті мотиви у матеріалістичних вченнях, з яких видно залежність людських дій і думок від зовнішнього середовища. Якщо людина всі свої знання і відчуття бере із зовнішнього світу, то треба так влаштувати цей світ, щоб людина у ньому пізнавала і засвоювала істинно людське, осягала себе як людина. А також, *якщо характер людини створюється обставинами, то треба зробити обставини людськими.*

Показовим показником відмінності марксистського світогляду від традиційного матеріалізму є “Тези про Фейєрбаха”, які було складено у 1845 році невдовзі після закінчення роботи над “Святим сімейством”.

Головний недолік попереднього матеріалізму, включно з фейєрбахівським, Маркс вбачає у тому, що він предмет, дійсність бере тільки у формі об'єкта, а не як людську чуттєву діяльність, практику, не суб'єктивно. Звідси й вийшло, що діяльна сторона розвивалась ідеалізмом, хоч цей останній і не знає справжньої, чуттєвої діяльності, а тому розвиває діяльнису проблематику абстрактно.

Заперечення Фейєрбахом “абстрактного мислення” і висування на перший план чуттєвості природи людини не враховує того, що чуттєвість має форму *практичної діяльності*. В свою чергу, практична діяльність людей з самого початку реалізується у суспільстві і через суспільство. І говорити про людську природу без урахування соціального контексту буде іншою, відірваною від реальності абстракцією. Тому Маркс вказує, що *сутність людини не є абстракт, властивий окремому індивідові, а в своїй дійсності ця сутність є не що інше, як сукупність усіх суспільних відносин*: тобто людську сутність не слід шукати у індивіда, вона репрезентована суспільством в цілому. У “Тезах про Фейєрбаха” Маркс досить виразно, а може навіть вже і підсумково, формулює остаточне рішення проблеми співвідношення філософії і реального світу. У знаменитій одинадцятій тезі говориться, що *філософи лише у різний спосіб пояснювали світ, в той час як справа полягає в тому, щоб змінити його*. У марксистській традиції це положення часто подавали так, що Маркс говорить про необхідність зміни цільової направленості філософії і філософської діяльності і що марксистська філософія як раз набувала революційно-перетворюючого характеру. Однак, враховуючи увесь комплекс думок Маркса і Енгельса відносно відношення філософії і реальності, можна переконатись, що з їх точки зору пояснювальна функція філософії як була, так і залишається, але сама реальність потребує змін, котрі буде проводити вже не філософія, бо то не її справа. Зазначене положення можна інтерпретувати і так, що минув час філософії з її пояснювальним ставленням до реальності, настав час практичних дій, які обґрунтовує наукова теорія.

Фундаментальним твором періоду активного продукування Марксом і Енгельсом власного світогляду була “Німецька ідеологія” (1846). У цьому багатовимірному творі зберігається центральна спрямованість на критичну

оцінку відношення пануючої філософії до реального світу, але поряд з цим висувається власна **методологія теоретичного його відображення**. Набуває сили поворот у бік соціальної проблематики. Виражений у ранніх творах аналіз категорії *відчуження* приводить до глибшого дослідження умов, за якими суперечлива соціальна реальність призводить до спотвореного відтворення сукупності соціальних відносин у різних формах ідеології (мораль, релігія, філософія). Знайдені основоположниками марксизму соціальні корені ідеалістичного бачення світу стануть для них надалі методологічним ключем до оцінки ідеологічних позицій своїх опонентів.

На шляху до матеріалістичного розуміння історії Марксу і Енгельсу треба було, перш за все, вдатись до визначення вихідних теоретичних передумов. Такі передумови не можуть бути довільними, взятими з голови, бо “глухі кути” класичного ідеалізму переконали їх у тому, що апеляція до ідеального начала не наближає, а віддаляє від рішення практичних завдань. Передумови, що покладаються в основу теорії, повинні співпадати з дійсними передумовами самої історії. Що то за передумови? Це – люди, діяльність і матеріальні умови їх життя. Вказані передумови відкривають продуктивні можливості для теоретичного відтворення суспільного буття з матеріалістичних позицій. Живі індивіди повинні розглядатись не інакше як у єдності їх біологічної і соціальної природи. Реальний спосіб буття людей – це їх різноманітна, перш за все виробнича діяльність.

Матеріальні умови життя людей містять у собі багато складових частин. Якщо розглядати їх з точки зору світу речей, тобто “натуральної” форми, то до матеріальних умов віднесемо все, що називають предметами матеріального добробуту, а саме їжу, одяг, житло тощо. До тих же матеріальних умов слід віднести природні передумови і засоби виробництва, а також об’єктивні *виробничі відносини*, які кожне наступне покоління людей знаходить уже існуючими і за якими люди ведуть своє виробництво.

Отже, “*грунт дійсної історії*” – ось вихідний пункт теоретичного пошуку Маркса і Енгельса. Дійсна історія – це історія живих людських індивідів, з певною взаємодією з природою і певними відносинами між ними. Свідомість є не що інше, як усвідомлене буття, а буття – то реальний процес життя людей. Для нової методології вихідною точкою і стають діючі люди, а з їх дійсного життєвого процесу виводяться ідеологічні відображення цього процесу. У лаконічній формі **сутність матеріалістичного розуміння історії** подана таким чином.

Не свідомість визначає буття, а буття визначає свідомість” або “Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість.

Категорія *суспільного буття* набуває в подальших творах Маркса і Енгельса ключового значення. Вона має не тільки характер базового, первинного поняття, що формально фіксує нову світоглядну установку. За нею стоїть ціла дослідницька програма, оскільки “суспільне буття” містить у собі прихований резерв для розгортання ступенів соціальної детермінації. Така програма і була достатньо чітко змальована ще у “Німецькій ідеології”.

Починаючи з цього періоду суто наукова діяльність Маркса була орієнтована на вивчення матеріальних – *виробничих* – відносин як найсуттєвішої частини суспільного буття, від зміни яких безпосередньо залежить зміна політичних, юридичних і духовних явищ. Наукові і практичні інтереси Маркса зсунулися у бік фундаментального дослідження капіталістичних виробничих відносин, щоб “з емпіричною точністю” показати, як поступово з самої “логіки” капіталістичного способу виробництва виростає його заперечення з наступною заміною на комуністичний спосіб.

Основною умовою існування і панування класу буржуазії є накопичення багатства в руках приватних осіб, створення і зростання капіталу. Умовою існування капіталу є наймана праця. Наймана праця тримається виключно на конкуренції робітників між собою. Прогрес промисловості, невідомим носієм якого виступає буржуазія, безсила чинити йому опір, на місце роз’єднання робочих конкуренцією ставить революційне їх об’єднання через асоціації. Таким чином, з розвитком крупної промисловості з-під ніг буржуазії виринає саме підґрунтя, на якій вона виробляє і присвоює продукти. Вона виробляє перш за все своїх власних могильників. Її загибель і перемога пролетаріату однаково неминучі.

Так, почавши з критики гегелівської і пост-гегелівської філософії та її відношення до реального світу, основоположники марксизму прийшли не тільки до повного відкидання спекулятивної системи і зорієнтувались на наукове вивчення сучасного їм суспільства, а і дійшли висновку про невідворотність його революційного перетворення об’єднаною силою пролетарів – могильників буржуазії.

Короткий виклад еволюції поглядів Маркса і Енгельса від початкового етапу до етапу зрілості надає можливість далі відійти від хронологічного порядку подання їх ідей і дати узагальнюючу характеристику філософської позиції засновників марксизму.

Тому, хто наполягає на наявності у класичному марксизмі розгорнутої **філософської системи**, називаючи її **діалектичним і історичним матеріалізмом**, слід буде якось узгодити своє твердження з творами Маркса і Енгельса. А зробити це навряд чи можна, бо в їх творах немає жодного наміру створити ще одну філософську систему, скоріше знайдемо думки про кінець ери філософських систем. І тут класичний марксизм іде у повній відповідності з духом класичного позитивізму. Якщо хто скаже, що позитивізм і марксизм XIX століття є філософією, то це дуже дивна філософія: філософія, котра заперечує філософію, відкидає її як таку. Немає більше простору для “філософствування”, оскільки всі сфери реальності розібрані науками, що постачають позитивне знання без будь-яких вигадувальних, чисто умоглядних побудов. А що стосується термінів, то Маркс взагалі ніколи не вживав вислів “діалектичний матеріалізм”, а вираз “історичний матеріалізм” зустрічається у листах Енгельса лише наприкінці його життя. Словосполучення “діалектичний матеріалізм” вперше можна знайти у творі Енгельса “Анти-Дюрінг” (1878), але у такому контексті, який свідчить, що для Енгельса діалектичний матеріалізм є тільки метод, а не

філософська система: *“Сучасний матеріалізм є по суті діалектичним і не потребує більше жодної філософії, що стоїть над іншими науками”*.

Ідеалізм і матеріалізм для Маркса і Енгельса означають тільки загальні методологічні установки, виходячи з яких філософія або якась інша форма світогляду будує своє відношення до реального світу. Спекулятивні філософські системи минулого були представлені як з ідеалістичних, так і з матеріалістичних позицій, але усі вони відкидалися засновниками марксизму, оскільки замість вивчення реальних взаємозв'язків у природі і суспільстві висували мисленні конструкції, а то і просто фантастичні вигадки. Звичайно, більш за все скритикували Маркс і Енгельс всякий ідеалізм, особлива “шана” дісталась Гегелю. Під ідеалізмом вони розуміли такий напрямок філософствування, коли у побудові системи знань філософ виходить з якихось апріорних принципів, понять, проявів психічної активності взагалі.

Маркс і Енгельс неодноразово вказували: матеріалістична позиція полягає в тому, що *принципи – не вихідний пункт пізнання, а його результат, що не природа і людство узгоджуються з принципами, а, навпаки, принципи істинні лише настільки, наскільки вони відповідають природі і історії*. І це правильно. Але правильно лише в кінцевому рахунку, з точки зору історії розвитку людського пізнання. Проте з часів започаткування науки люди не починають щоразу з нуля, з вилучення “принципів” з природи і соціального життя, а користуються вже створеним логічним каркасом. І той же Маркс підходив до вивчення системи виробничих відносин капіталізму, користуючись цілою низкою категорій і принципів, що їх упорядкував Гегель.

За що можна і слід критикувати Гегеля, так це за прагнення видати власну інтерпретацію категорійного ладу мислення як єдино істинну; за претензію однієї, навіть геніальної, людини вписати увесь обсяг добутого людством знання у обмежену схему; за сумнівні, а то й просто помилкові судження відносно природи і людини; за спробу виміряти багатомірний світ одним масштабом. І все ж треба віддати належне Марксу і Енгельсу за те, що вони все своє творче життя високо цінували Гегеля. Енгельс навіть згадував, що вони з Марксом були ледве не єдині, хто зберіг раціональне зерно гегелівської філософії, а саме **діалектику**. Поєднавши діалектику з матеріалістичним принципом, Маркс і Енгельс одержали метод, який вони тільки й могли назвати **діалектичним матеріалізмом** або **матеріалістичною діалектикою**. І цей метод, як зазначав Енгельс, був протягом багатьох років їх кращим засобом праці, їх найгострішою зброєю.

Щоб закінчити питання про відношення засновників марксизму до філософії в цілому, слід додати, що з їх точки зору після успіхів природознавства і відкриття матеріалістичного розуміння історії припустима сфера філософії стала дуже обмеженою.

За філософією, яка вигнана з природи та історії, залишається, таким чином, ще тільки царство чистої думки, оскільки воно ще залишається: вчення про закони самого процесу мислення, логіка і діалектика.

Маркс і Енгельс принципово не могли створити якусь **філософську**

систему, адже вони орієнтувались на здобуття позитивного наукового знання і визнавали лише найбільш загальні методологічні підходи, які називали матеріалістичною діалектикою і матеріалістичним розумінням історії, тобто історичним матеріалізмом. Ясна річ, це не значить, що у Маркса і Енгельса були цілком відсутні філософські мотиви, нахил до філософування. У їх численних творах можна знайти багато прикладів і десятки блискучих сторінок філософських студій.

Марксистсько-ленінська філософія – діалектичний та історичний матеріалізм

Термін “ленінізм” був офіційно введений у обіг у 1924 році. У збірці теоретичних статей “Про основи ленінізму” наведене визначення, яке доволі чітко наголошувало на суті і значущості ленінського вчення.

Ленінізм – це марксизм епохи імперіалізму і пролетарської революції, теорія і практика пролетарської революції взагалі, теорія і практика диктатури пролетаріату зокрема.

Основною філософською працею В.І.Леніна вважають монографію “Матеріалізм та емпіріокритицизм”. Головна тема твору – полеміка з прихильниками Ернста Маха з приводу розвитку теорії пізнання. Філософські дискусії на межі ХІХ і ХХ, стимульовані фундаментальними відкриттями у фізиці, стосувалися співвіднесенні матерії і духу, чуттєвого пізнання і абстрактного мислення, абсолютної і відносної істини тощо. В.І.Ленін саме у цій роботі дав визначення матерії, свідомості та пізнання, які у Радянському Союзі перетворилися на непорушні постулати.

- *Матерія – це філософська категорія для позначення об’єктивної реальності, яка дана людині у відчуттях її, яка копіюється, фотографується, відображається нашими відчуттями, існуючи незалежно від них.*

- *Психічне, свідомість і т.д. є вищий продукт матерії... є функція того особливо складного куска матерії, який зветься мозком людини.*

- *Ідея, нібито пізнання здатне “створювати” всезагальні форми, замінити первинний хаос порядком і т.п.. є ідея ідеалістичної філософії. Світ є закономірний рух матерії, і наше пізнання, будучи віщим продуктом природи, у змозі тільки **відображати** цю закономірність.*

Наведені дефініції увійшли до основ марксистсько-ленінської філософії. Досить ясно, що позиція Леніна класифікується як точний матеріалізм, ворожий будь-яким сумнівам і ухилам. У обґрунтуванні цієї ворожості або, як було сказано пізніше, “войовничості”, Ленін посилався на основоположників марксизму.

Геніальність Маркса і Енгельса у тому, що протягом півстоліття вони розвивали матеріалізм, рухали вперед єдиний основний напрям філософії... показали як слід проводити той же матеріалізм у галузі суспільних наук, безжалісно відкидаючи, як сміття, нісенітницю... нескінченні спроби “відкрити” “нову” лінію у філософії. ... Невміння зрозуміти і чітко уявити боротьбу двох корінних гносеологічних напрямків, – ось що переслідували Маркс і Енгельс впродовж своєї діяльності”.

Будучи за вдачею політиком, точніше – надзвичайно жорстким “політтехнологом підготовки і здійснення пролетарської революції”, Ленін і філософські напрямки оцінював як “*партії*”, розповсюджуючи на філософію “*принцип партійності*”. Його тлумачення цього принципу передбачало непримиренність сторін, уникнення будь-яких сумнівів, перехідних явищ чи компромісів. Таким чином, наука і філософія уявлялись полем протистояння не стільки раціональних аргументів чи концепцій, скільки квазі-політичних позицій, між якими точиться непримиренна боротьба на знищення.

У відгуках сучасників і навіть не дуже далеких від Леніна теоретиків “Матеріалізм та емпіріокритицизм” було піддано суворій критиці. Одна з головних її тез полягала саме в констатації крайньої заангажованості і нетолерантності автора. Показовим у такому зв’язку є зауваження О.О.Богданова (1873-1928).

Ми бачимо у філософському трактаті В. Ільїна (псевдонім В.І. Леніна) масу суперечностей, підкреслював відомий російський революціонер.

Зовнішній вигляд найглибшої вченості, – і не менш глибоке нецтво насправді...

Гострий, антирелігійний тон приписування ворожій стороні потягу до “попівщини”, – і глибоко релігійне мислення, з культом “абсолютного”.

Ця остання суперечність врешті-решт, є основою усіх інших, вважав Богданов.

Тому твір Леніна є скоріше прокламуванням змісту особливої “філософської віри”, ніж справжнім філософським дослідженням, невід’ємним аспектом якого завжди залишаються сумніви.

Особливо тяжкі наслідки “партійний підхід” потяг вже після перемоги Жовтневої революції, коли вільні філософські дослідження було зведено майже нанівець. Філософи, які не поділяли марксистські погляди, у 1922 році були масово вислані за кордон (М.О.Бердяєв, С.М.Булгаков, М.О.Лоський, С.Л.Франк і т.д.), репресовані чи знищені у таборах і в’язницях пізніше (П.О.Флоренський, Г.Г.Шпет, О.Ф.Лосєв та ін.). Перервались культурні традиції поколінь, втратились навички дослідницької роботи у безпосередньому спілкуванні вчителя і учня, що так важливо у сфері інтелектуальної праці і, особливо, у філософії. Замість багатоманітної філософської думки поступово складалась і увічнювалась єдина офіційна марксистсько-ленінська філософія як сфера “наукової діяльності” і як обов’язків предмет вивчення у навчальних закладах.

Якщо Маркс свого часу запропонував новий підхід до розуміння суті, рушійних сил і спрямованості історичного процесу, то Ленін опрацював один з найважливіших елементів соціальної теорії марксизму – вчення про **соціальну революцію**. Революція, як важливіший момент суспільно-історичних перетворень, стала предметом розгляду багатьох ленінських творів. А у систематизованому і конкретизованому з урахуванням суспільних реалій кінця XIX – початку XX століття вигляді теорія соціальної революції подана у роботі “Держава і революція. Вчення марксизму про державу і

задачі пролетарської революції””. Саме цю працю, написану напередодні Жовтневої революції і видану на початку 1918 року, можна вважати обґрунтуванням політичної практики самого Леніна та його послідовників.

Кожній революції, і пролетарській у тому числі, передують революційна ситуація, яка характеризується загостренням соціальних протиріч, погіршенням матеріального стану класу, який експлуатують, та політичним і правовим свавіллям правлячого класу експлуататорів. Але головною ознакою революційної ситуації, за визначенням Леніна, є не тільки небажання експлуатованих миритися зі своїм становищем, а і нездатність експлуататорів зберігати свою владу далі: “*низи не хочуть*”, а “*верхи не можуть*” жити по-старому.

Головна мета пролетарської революції – злам старої держави, як машини експлуатації, і започаткування нового типу держави з усуспільненими засобами виробництва і владою рад (звідсіля – “Радянська влада”). Нова система влади, яку пропонував розбудувати Ленін, була визначена як влада рад робочих і селянських депутатів. Історичний досвід Паризької комуни і рад робітничих депутатів часів російської революції 1905 року доводив, на думку Леніна, можливість і дієвість такої влади, тому в 1917 році теорія і революційна практика були об’єднані в єдине ціле державного будівництва.

Чорнова робота побудови держави нового типу відводилась Ленінінм неодмінному етапу *диктатури пролетаріату*. Мета впровадження цієї диктатури – подолання опору експлуататорських класів, націоналізація засобів виробництва і налагоджування *соціалістичного господарства*. Соціалізм, в свою чергу, створює передумови для поступового переходу до *комунізму*. На початку 20-х років Ленін передрікав, що досить швидкий перехід до комунізму. Проте цього не сталося ані за життя сучасників Леніна, ані за життя їх онуків. Союз Радянських Соціалістичних Республік – головний продукт комуністичної теорії і практики – поступово виявив свою нежиттєздатність і розпався у грудні 1991 року на низку нових незалежних держав.

Ленінський етап розвитку марксистської філософії суттєво вплинув на розвиток соціально-гуманітарного знання в світі, зокрема завдяки фундаментальній критиці державно-політичного ладу капіталістичних країн на межі XIX-XX століть. Системна критика дала змогу викрити певні закономірності соціальної динаміки, встановити взаємозв’язок економічних та політичних процесів, виробити узагальнену характеристику тогочасних суспільно-історичних процесів. Проте стратегічні прогнози марксизму-ленінізму виявились помилковими, про ще йтиметься далі.

Хоча світова інтелектуальна спільнота ще вивчає і усвідомлює уроки еволюції марксизму-ленінізму та його проведення у життя, але один урок вона, здається, вже засвоїла: немає нічого більш злочинного для духовності нації, людства загалом за примусове запровадження ідеологічного однодумства – аж до фізичного знищення опонентів. Тому, зокрема, у чинній Конституції нашої країни записано: *суспільне життя в Україні ґрунтується*

на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

До критики марксизму (Карл Поппер, Микола Бердяєв)

Досить переконливу критику марксизму розгорнув один з провідних філософів XX століття Карл Поппер (1902-1994). Повторюючи шлях багатьох інтелектуалів Заходу, цей мислитель з прихильника марксизму змолоду досить швидко перетворився на його опонента. Широкої слави набув фундаментальний твір Поппера “Відкрите суспільство і його вороги”, написаний між 1938 і 1943 роками. Він був спрямований *проти нацизму і комунізму, проти Гітлера і Сталіна, котрих пакт 1939 року тимчасово зродив союзниками*. З цього зрозуміло, що по суті твір Поппера був спрямований проти тоталітаризму, найжахливішими уособленнями якого у XX столітті були саме нацист Адольф Гітлер і “вірний більшовик-ленінець” Йосип Сталін.

Головна теза Поппера наступна: марксизм помилився у своїй оцінці перспектив капіталізму і у передреценні соціалістичної революції остільки, оскільки *“капіталізм” Маркс ніколи не існував*. А саме, закон абсолютного і відносного зубожіння робочого класу, на який у своїх висновках з необхідністю спирався Маркс, не відповідає фактам, тобто є помилковим.

Не буде перебільшенням сказати, що Маркс нерозривно зв’язав з цим законом свою надію на соціальну революцію і крах “капіталізму”...

... Марксів закон зубожіння грає провідну роль у його теорії “нашої єдиної надії” – неминучого краху “капіталізму” і пришествя комуністичного ладу. Причому, оскільки цей закон виявляється суттєвою стороною уявлень Маркса про історичний процес, то він становить невід’ємну складову його концепції “капіталізму”.

Проте історія і реально існуючі спільноти пішли іншим шляхом. Суспільство, яке Маркс йменував “капіталізмом, невпинно вдосконалювалось. Завдяки прогресу техніки труд робочих ставав усе більш продуктивним, а їх реальна заробітна платня постійно зростала...

Отже, підсумовував Поппер, “капіталізм” у розумінні Маркса являє собою невдалу теоретичну конструкцію. Ця усього лише химера, розумове марево. Подібно до Пекла, він ніколи не існував ніде на Землі.

Логіка розгорнутої Поппером критики цілком зрозуміла: оскільки, на його думку, хибною є принаймні одна необхідна передумова основних висновків марксизму, то і вони являють собою лише “розумове марево”. Та чи можна погодитися з цією оцінкою марксизму беззаперечно?

Перш за все слід зазначити, що видатний європейський філософ М.О.Бердяєв (1874-1948) виявив природу низки принципових висновків марксизму не тільки як теоретичних прорахунків, а і як проявів своєрідної віри.

Маркс створив справжній міф про пролетаріат. Місія пролетаріату є предмет віри. Марксизм виявляється не тільки наукою і політикою, він є також віра, релігія. І на цьому ґрунтується його сила.

Саме релігійна забарвленість марксизму, сприйнята і у тлумаченні

В.І.Леніним, посприяли його швидкому засвоєнню як прошарком російських революціонерів, так і широкими народними верствами.

Комуністична партія за своєю структурою, за душевним складом своїх adeptів являє собою щось на зразок атеїстичної секти, релігійної атеїстичної секти, що прибирає до рук владу, зазначав, зокрема, М.О.Бердяєв.

Комунізм є сповідування віри, протилежної християнській... Комуністи люблять підкреслювати, що вони супротивники християнської, євангельської моралі, моралі любові, жалості, співчуття. Та це, мабуть, і є найстрашніше у комунізмі, роз'яснив далі свій висновок філософ – безпосередній очевидець утілення марксизму в життя.

З огляду на сказане доречно визнати справедливність критики марксизму і породженого ним більшовицького тоталітаризму по суті, проте пом'якшити її форму. Насправді, Маркс ґрунтував свої висновки на емпіричних даних ранніх періодів розвитку капіталізму, коли жорсткі суперечності між капіталістами і пролетарями справді існували і здавалися нерозв'язними у еволюційний спосіб та без збройних конфліктів. Але він беззастережно екстраполював цю ситуацію на майбутнє, проголосивши неминучість революційного повстання доведеного до краю світового пролетаріату. Проте екстраполяція виявилась помилковою. Історично капіталістичний лад виявився життєздатнішим і гнучкішим. Сучасне розвинуте капіталістичне суспільство вже позбавлене тих антагоністичних суперечностей, які б могли викликати соціалістичну революцію. Звичайно, існують і постійно виникають нові протиріччя, часом вкрай загрозливі – у сфері екології, у стосунках між країнами благополучної Півночі і набагато біднішого, але багатолюднішого Півдня... “Світовий капіталізм” вчиться – і має постійно вчитися – їх розв'язувати на шляху саморозвитку хоч і не у безпроблемний, проте еволюційний спосіб.

3. Філософський зміст психоаналізу

Сучасна **філософська антропологія** сформувалась у Німеччині після Першої світової війни. Одним з її основоположників вважається Макс Шелер (1874-1928). Він був переконаний, що криза суспільства у XX столітті відбиває кризу особи і тому філософія повинна зосередити увагу на вирішенні основного питання: “Що таке людина?” Сам Шелер вбачав головну особливість людини у цільовій спрямованості до Бога, а існування людських уявлень про Бога пов'язував з переживанням абсолютної цінності. В зв'язку з таким міркуванням він звернувся до виділення різних класів цінностей. Залежно від переваги тієї чи іншої цінності він розрізняв певні типи особи: “віртуози насолоди”, “інженери цивілізації”, “герої”, “святі”. Шелер вважав, що у наявному кризовому суспільстві домінуючими стали буржуазні цінності (фанатизм праці, прибуток тощо), це призвело до звуження ціннісного горизонту людства. Так, наприклад, занепало значення “знання спасіння”. Тож настав час створення синтетичної антропології,

здатної стати основою всього знання про світ, оскільки таємниця світу прихована в людині. За Шелером, задача філософської антропології полягає у тому, щоб показати, як із структури людського буття випливають суспільність, держава, мова, наука, релігія. Після М.Шелера склались різні варіанти філософської антропології.

Професійний австрійський психіатр Зигмунд Фрейд (1856-1939) започаткував авторитетний варіант антропології, який впродовж XX ст. або поглинув інші, або їх затьмарив. Сам Фрейд своє вчення називав “психоаналіз”, тобто: 1) спеціальний метод лікування нервових і психічних захворювань; 2) загальна теорія людського несвідомого, яка претендує на те, щоб стати основою сучасного розуміння людини. Головною заслугою Фрейда, яку визнають його прибічники і критики, стало відкриття *несвідомого* та його ролі у психіці людини, в усій культурі. Фрейд виходив з того, що вихідні стимули людської поведінки частіше за все не усвідомлюються людиною, вони є первинними відносно розуму, а свідомість можна вважати надбудовою над безсвідомою основою. У структурі людської психіки мають місце глибинні підсвідомі потяги – інстинкти, які визначають поведінку не лише людини, а й усього живого. Завдяки ним живий організм є немовби запрограмованим на самозбереження і самовідтворення. Базові інстинкти слугують основним джерелом психічної енергії, яка виявляється у бажанні, прагненні щось робити: чим вище рівень психічної енергії, чим активніша жива істота, тим більше розвинуті у неї ці інстинкти. Люди, за Фрейдом, є істотами з підвищеною психічною енергією, безконтрольний вияв якої може бути згубним для них. На щастя людина має систему своєрідних запобіжних механізмів, серед яких можна назвати особисту свідомість, систему заборон (релігійні, моральні, правові, естетичні норми), які продукуються суспільством, культурою і стримують, обмежують, регулюють інстинктивні прояви.

З.Фрейд надихнув багатьох західних учених і мислителів на пошук фундаментальних природних основ людського існування і спілкування. Так, австрійський лікар і психолог Альфред Адлер (1870-1937), аналізуючи численні прояви невротичності, дійшов висновку, що стан невротика визначається прагненням подолати “*комплекс неповноцінності*”, котрий викликається тілесними недоліками або вадами. І таке прагнення живиться волею, бажаннями набути першості, самоутвердитися, аби компенсувати тим самим фізичні недоліки.

Швейцарський психіатр і психолог Карл-Густав Юнг (1875-1961) розробив концепцію “*колективного несвідомого*”, під яким розуміється сукупність *архетипів* і інстинктів. Архетипи – первісні форми осягнення світу, деякі загальні схеми, за якими складаються думки й чуття всього людства і які містять у собі все різноманіття міфологічних тем, казкових персонажів та сюжетів. Архетипи одвічно успадковуються кожною окремою людиною, усім людством, вони є той спадок, що в момент народження “*оживає*” у кожній окремій свідомості. Саме архетипи складають фундамент, на якому стоїть людство з його культурою.

Представники *неофрейдизму* прагнули поєднати ідеї Фрейда з даними культурної антропології й інших соціальних наук. Вони вже не наполягали на виключній ролі несвідомого – природного чинника, а брали до уваги і соціокультурні детермінанти. Так німецько-американський філософ Еріх Фромм (1900-1980) вважав, що примусові мотиви людської діяльності є результатом соціальних процесів, а характер особи формується з дихотомій людського існування. Почасти ці дихотомії екзистенціальні, а почасти – історичні. Серед виділених Фроммом дихотомій можна назвати *володіння і буття, експлуатацію і підкорення, негативну “свобода від” і позитивну “свобода для”* тощо. Американська дослідниця Карен Хорні (1885-1953) витоки неврозів вбачала у суперечностях культурного життя, особливо між потребами і можливостями їх задоволення. Вона вказувала на чотири *“великих неврозів”* нашого часу: *пошук любові й схвалення за будь-яку ціну; гонитва за владою, престижем і володінням; невроз покірливості (конформізм); невроїзоляція (ескапізм).*

4. Екзистенціалізм

Ця філософська течія, назва якої походить від латинського слова *existentia* (існування), склалась наприкінці 20-х років минулого століття спочатку у Німеччині, а трохи пізніше у Франції. Після другої світової війни екзистенціалізм став модною філософією і поширився у багатьох країнах не лише Західної Європи, а й Америки. Ця мода зберігалась до кінця 60-х років. Її підтримувало те, що французькі філософи-екзистенціалісти водночас були і видатними письменниками. Двоє з них – Альбер Камю (1913-1960) і Жан-Поль Сартр (1905-1980) були відзначені Нобелівськими преміями з літератури.

Німецький філософ Мартін Хайдеггер (1889-1976) у своїй головній праці 1927 року *“Буття і час”* розробляє вчення, яке могло б привести до найбільш адекватного визначення смислу буття. Якщо екзистенція означає специфічно людський спосіб існування, то буття найперше означає існування як таке, існування взагалі. Однак, що значить існувати? Так сформульоване питання і є питанням про буття. Наука не відповідає на питання про смисл буття, бо вона заклопотана дослідженням сущого, а не буття. Сущим у філософії називають все, що існує. Відповісти ж на питання про смисл буття можна, лише досліджуючи людину. Людина – унікальне суще, воно не тільки існує, але й знає про своє існування, знає про свою смертність, про нетривкість існування. Для позначення людини в її існуванні Хайдеггер використовує специфічне поняття – *“Dasein”* (українською його можна перекласти як *“тут-буття”*), у нього воно наближається до того, що інші екзистенціалісти мають на увазі, коли вживають термін *existentia*, тобто специфічно людський спосіб буття. За Хайдеггером основними рисами людського буття (*Dasein*) є наступне:

1. людина завжди знаходиться у певній ситуації і її буття багато у чому визначається цією ситуацією;

2. буття людини є “буттям-у-можливості”, коли людина постійно опиняється у ситуаціях вибору, коли вона сама вирішує, як їй вчинити; отже людина в кінцевому рахунку обирає одну з декількох можливостей власного існування;

3. буття людини весь час супроводжується “клопотом”, воно завжди напружене, оскільки людина не просто підтримує своє існування, а заклопотана своїм майбутнім, прагне подолати своє теперішній, наявний стан і закласти підвалини майбутнього;

4. Dasein є буття-у-світі, світ і людина поєднані; стосунки людини зі світом не є позицією стороннього спостерігача, це активні, діяльні відносини; для людини світ існує як сукупність підручних інструментів, речей, за допомогою яких вона реалізує власні проекти; водночас у безоглядному прагненні підкорити собі природу з допомогою техніки Хайдеггер вбачає прояв “волі до влади”, про яку писав свого часу Ф. Ніцше;

5. Dasein означає ще й буття-з-іншими, тобто має і соціальний аспект; якщо фундаментальним відношенням людини до світу матеріального є “клопіт” (стосовно того, що робити, аби реалізувати свій проект), то основною характеристикою стосунків людини з іншими людьми є самотність; кожна людина унікальна і неповторна, звідси впливає неможливість повного взаєморозуміння;

6. оскільки людське існування є самопроекуванням, тобто прагненням до зміни себе, то людина звернена у майбутнє, однак там, у майбутньому на нас чатує смерть, отже Dasein означає також “буття-до-смерті”.

Французький філософ Жан-Поль Сартр (1905-1980) важливу задачу своєї творчості вбачав у критиці непослідовного атеїзму, який заперечує існування Бога і у той же час дотримується уявлень про світ, які суттєво не відрізняються від релігійних. Головним проявом такої непослідовності він вважав віру у розумність буття. Сартр заперечував будь-яку упорядкованість світу, наявність у ньому закономірностей. Сам по собі світ позбавлений сенсу, оскільки не створювався за якимось розумним планом. Справжнє усвідомлення абсурдності світу породжує специфічне екзистенційне переживання світу (“*нудота*”). Якщо у Хайдеггера таке переживання пов’язується зі страхом перед лицем смерті, то у Сартра зводиться до *нудоти*, до якої додається ще й тривога, яку людина зазнає, усвідомлюючи свою абсолютну свободу.

Висновок про абсолютну свободу людини логічно впливає з уявлення про те, що у світі немає ніякої упорядкованості, закономірності. Коли було б інакше, то людина зважала б на порядок, прилаштовувала б до нього свою поведінку. Та оскільки ж світ не має сенсу, є абсурдним, то людина змушена приймати рішення на власний страх і ризик, її поведінка не обумовлена зовнішніми обставинами. Отже людина вільна. А це значить, що вона несе повну відповідальність за те, яке життя проживає, за власний “*проект життя*”. Однак для людини усвідомлення своєї свободи є важкий тягар, адже вона повинна нести відповідальність за помилки, невдачі, що є

наслідками вільно обраного шляху. Ось чому людина прагне уявити себе невідлим, пояснюючи свої вчинки силою обставин чи якимись природженими нахилами, котрі вона не може контролювати. Однак, за Сартром, усе це – одні виверти і хитрування. Якщо ж людина не приховує від себе свою свободу, то вона переживає тривогу, яка є нормальним настроєм, що правильно відображує справжнє буття людини. Отже, істина людського буття – *свобода і настрої тривоги, туги, нудоти*. Абсолютна свобода по-справжньому виявляється у нерозсудливих, авантюристичних вчинках, а нерозсудливість – справжнє “*свато існування*”.

Численні представники екзистенціалізму настільки різні за своїми переконаннями і позиціями з тих чи інших питань, що буває досить важко виявити у них щось загальне. І все ж таке загальне є. Його можна звести до наступних положень.

Екзистенціалізм переймався проблемами людського існування, такими як смисл життя, смерть, страждання. У цій течії відобразилась криза оптимізму, що загалом був характерним для модерного світогляду. До Першої світової війни переважна більшість європейської інтелігенції вірила у прогрес, у те, що історія має сенс, що вона розвивається у напрямку торжества ідей свободи, гуманізму, покращання умов життя завдяки розвитку науки і техніки. Оптимістичний дух був суттєво підірваний світовою війною, яка призвела до загибелі мільйонів людей, принесла страждання і руйнацію, породила тоталітарні режими. Екзистенціалізм виразив розчарування історією; його засновники бачили у людині істоту, що кинута у ірраціональну течію подій, які не мають смислу і не піддаються осмисленню. Філософи цього напрямку почали вважати, що численні катастрофічні події ХХ ст. продемонстрували нетривкість будь-якого людського існування. І тому найбільш істинним і глибоким знанням про природу людини вони визнали усвідомлення її смертності і недосконалості. Таке відчуття має кожна, навіть цілком неосвічена, людина. Однак люди прагнуть сховатись від нього, забути у повсякденній метушні і лише у “*пограничних ситуаціях*”, тобто у стані повної безвиході, людина може відчутти, пережити факт конечності свого існування. *Пограничні ситуації* виривають людину із світу повсякденності, показують мізерність повсякденних турбот, вчать не уникати усвідомлення власної смертності. Тільки по-справжньому переживши крихкість і конечність свого існування, людина стає здатною усвідомити свободу і відповідальність за те, який шлях у житті вона обрала. Екзистенціалісти вважають, що хоча людина й “*закинута у світ*”, тобто не обирає історичні обставини свого життя, не може контролювати і направляти хід історії, однак вона сама обирає, якою їй бути, як проживати власне життя. *Людина є те, чим вона вирішила бути*. Істина існування не досягається раціональним шляхом, вона переживається емоційно через страх, який людина зазнає, усвідомлюючи конечність і крихкість свого стану у світі.

Таким чином, зміст даної лекції розкриває надзвичайну багатоманітність некласичної філософської думки протягом ХІХ – початку ХХІ століття. Ми

маємо не просто конкуруючі філософії, наприклад, позитивістську і марксистсько-ленінську, а й суттєві метаморфози у межах того чи іншого конкретного річища філософської думки, наприклад три хвилі позитивізму й постпозитивізм. Реальна філософія відмовляється від побудови вичерпних і довершених систем. Натомість її множинність дозволяє схопити і осмислити дійсну складність сучасного світу, зрозуміти обмеженість людського пізнання в будь-який конкретний момент його розвитку